

УДК 340.12+1:316.3

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.36.123262>

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ДО ПРОБЛЕМИ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОСТІ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ

Статтю присвячено концептуалізації онтологічних засад правового життя. Проведений аналіз розвитку проблематики процесуальності в історії філософії та феноменології права. Розглянуті традиційні феноменологічні вчення, можливості структурно-функціонального підходу та теорії систем, простежений перехід від базового уявлення про структурність до процесуальності як головного предмета практичних та теоретичних проблем пізнання соціальної реальності. Показано, що феномен правового життя виявляє структурні властивості, що існують тільки у процесуальному вимірі. Обґрунтовано, що вирішення проблеми пошуку онтологічних засад правового життя полягає у формуванні інтегративного досвіду опису права.

Ключові слова: соціальне пізнання; неklasичне розуміння права; правова онтологія.

Постановка проблеми. У сучасному світі сфера впливу права поширюється далеко за межі юридичної системи. Багатовекторне розповсюдження права обумовлене передусім станом та перспективами суспільного розвитку на початку XXI ст. Відповідно у гуманітарній науці відчутний запит на нові методологічні можливості, що дозволили б співвіднести теоретичні моделі правового регулювання зі змінами у соціокультурній царині.

Дослідження нових умов правової реальності актуалізують потребу у критичному аналізі традиційних концепцій права, а також обумовлюють звернення до неklasичної філософської традиції. Ознаки неklasичного правового

мислення (концепція полісуб'єктності, можливість комунікативно-дискурсивного оновлення правових принципів та норм, залучення внутрішнього досвіду правового суб'єкта до розуміння права тощо), обумовлюють розвиток інтегративного праворозуміння. Методологічну основу цього перспективного філософсько-правового напрямку складає феноменологія, яка, у свою чергу, орієнтує інтегративне праворозуміння на вивчення смислового конфігурату права – правового життя. Феноменологічний концепт правового життя дозволяє розкрити внутрішню логіку зміни правових норм, цінностей та смислів, а також визначити право як горизонт життєвого світу та соціальний процес, що самопороджується, позбавлений позачасової стійкості та певним чином впливає на праворозуміння.

У зв'язку з вищезазначеним одним із дослідницьких завдань стає застосування інтегративного підходу до вивчення правового життя в онтологічному напрямі. Такий аспект дозволить з феноменологічної точки зору пояснити природу процесуальності правового життя та умови формування образу позачасової правової структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній філософії права наявна чимала кількість праць, присвячених теоретичним проблемам вивчення феномену права. Водночас науковці підкреслюють, що у галузі філософсько-правових та правознавчих досліджень відчутна методологічна нестача, обумовлена невизначеністю наукового статусу філософії права [1–3], кризою класичних типів праворозуміння (як позитивізму, так і юснатуралізму) [4; 5], підміною правових феноменів їхніми догматичними презумпціями [6; 7], надмірною плюралізацією праворозуміння [8], відсутністю узгодженості між сталою термінологією та рухом соціального життя [9]. До евристичного потенціалу феноменології при дослідженні права звертаються також і правознавці [10; 11]. Однак поки що практично не розробленою залишається проблема з'ясування онтологічних засад правового життя як смислового конфігурату права.

Формулювання цілей. Теоретико-методологічний потенціал феноменології дозволяє екстраполювати результати дослідження правосвідомості на вивчення правового життя та його онтологічних засад. Гуссерліанська феноменологія передбачає, що реальний об'єкт, відрізняючись від інтенціонального об'єкта, тим не менш, є іманентним свідомості. Відповідно, будь-які реальні єдності предметного світу виступають як єдності смислу, які, у свою чергу, передбачають існування свідомості, що наділяє смислом і є по суті абсолютною [12, с. 30]. Виходячи з цього, можна припустити, що процесуальність смислоутворення у пізнанні права співвимірна процесуальності реального права. Пояснення ж природи процесуальності права на початковому етапі передбачає аналіз наявних точок зору та формулювання проблеми пошуку онтологічних засад правового життя, що є **метою статті**.

Виклад основного матеріалу. На початку слід зазначити, що твердження про процесуальність правового життя не є притаманним традиційній феноменології права. Так, у концепції М. Алексеєва право виявляється у двох вимірах: з одного боку, воно є частиною загальносвітового цілого, а з другого – це певна вихідна та нерозкладна надалі структура, що наповнена чистим смисловим змістом і є атемпоральною. Філософ вважає, що стосовно правової структури було б недоречно стверджувати, що «вона у будь-якому смислі «відбулась», «трапилась», «змінилась» тощо. ... Структура права є тим суттєвим визначенням, що лежить поза межами всього часово-фактичного зі всіма його різноманітними властивостями та відношеннями» [13, с. 147]. Осягнути багатомірну природу права, за М. Алексеєвим, – означає описати правову структуру в її головних даностях. Право, отже, виявляється як структура в єдності певних вимірів.

Схожу точку зору представлено у теорії А. Райнаха. Прагнучи дослідити право як фіксовану цілісність, учений виявляє в ньому значущі апріорні позачасові утворення. На думку А. Райнаха, правові утворення мають такий само онтологічний статус, як числа, дерева або будівлі. Тобто це буття, яке є незалежним від того, чи осягається воно людьми, чи ні. Також це буття не залежить від будь-якого позитивного права [14, с. 156]. Як зазначає С. Лойдольт, у такий спосіб А. Райнах відкриває поле «чистих правових закономірностей, які в усіх смислах існують незалежно від «природи»: незалежно від людського пізнання, від організації людини, а передусім, незалежно від будь-якого фактичного розвитку світу» [15, с. 83]. Таку апріорність не слід розуміти як містичну, або як категоричний імператив, що не має емпіричного коріння та розуміється як безумовне керівництво до свідомої дії (кантівське бачення), або як припис позитивному праву відповідати природному. Для А. Райнаха апріорність – це сутнісні закономірності, що іманентно притаманні праву та є обов'язковими для законодавця внаслідок об'єктивного смислового змісту певного правового феномену. Будь-яка історично мінлива правова система містить незмінні правові даності.

На відміну від М. Алексеєва, який визнає позачасовість правових цінностей, А. Райнах характеризує зв'язок права з буттям як темпоральний, щоправда такий зв'язок не позбавлений парадоксу. Так, А. Райнах наголошує, що правові утворення (зокрема, вимоги та обов'язки), на відміну від атемпоральних за своєю суттю чисел, тривають певний проміжок часу і згодом зникають. Саме через це вони «суть темпоральні предмети зовсім іншого виду, на який раніше не звертали уваги» [14, с. 162]. Якщо виходити з того, що змістом вимоги та обов'язку є майбутня дія, то тоді, справдившись у майбутті, вимога та обов'язок водночас тим самим припиняються, зникають. Їхня реалізація означає зникнення права. Тим самим право виявляється не вкоріненим ні

у теперішньому, ні у майбутньому. Здолання такого парадоксу вчений убачає у пошуках засади права, без якої неможливе існування ні вимог, ні обов'язків. Така онтологічна засада права міститься в емпіричній реальності певного роду подій. «Щоразу, як знову відбувається та ж сама подія, має виникати (втрачати силу) й відповідна вимога. Вона необхідним та достатнім чином детермінована цією подією» [14, с. 169].

На наш погляд, правомірним буде вести мову скоріше про зовнішню мінливість (процесуальність) права, ніж про його іманентну часовість (темпоральність). Так, наприклад, вимогу виконання певної дії, безперечно, слід визнати недійсною в момент, коли вона здійснена та очікувані результати досягнуті. Проте так само правомірно припустити, що стійкість та постійність, з якими відтворюється схема реалізації вимог, є наслідком закону, «який всезагальним та необхідним чином укорінений у суті вимоги як такої» [14, с. 162]. Іншими словами, правові явища існують у часі, проте є непідвладними змінам у часі.

Наведений вище розгляд ускладнень, що заважають розвитку тези про процесуальність права, потребує уточнення методологічної бази дослідження. Слід зазначити, що гуссерлівська спадщина не позбавлена протиріч, які актуалізуються при застосуванні феноменологічної редукції до дослідження регіональних онтологій. Причину ускладнень можна пояснити тим, що для соціальних практик феноменологічний заклик «виходити з самих речей» виявляється складно здійснюваним. В. Кемеров, указуючи на специфічність соціального пізнання, зазначає: «... “річ” – це вже не проста річ, предмет – уже не узагальнена фігура гносеології, а складна сукупність станів, функцій, трансформацій. І завдання вже – не у тому, аби дістатись образу речі, заданого самою річчю, а у тому, аби видозмінити різні відображення об'єктів відповідно до перетворень, у яких вони існують» [16, с. 66].

Слід зважати, що для Е. Гуссерля всілякі запитування про форми буття опиняються за дужками, тому визнання процесуальності права як форми його буття виходить за рамки власне гуссерліанської феноменології. Заперечуючи будь-які метафізичні міркування, філософ вважає, що такі форми – лише схоплений свідомістю факт, який тягне за собою інші факти. Завдання ж феноменології – описати інтенціональні структури, в яких предмет є даним свідомості як чистий феномен, тобто поза виявом взаємозв'язку фактів. У зв'язку з цим сучасний представник феноменології Й. Зайферт, критикуючи обмеженість феноменологічної настанови, правомірно наполягає на доповненні феноменологічної традиції принципами реалізму та уточненні феноменологічного висновку «бути предметом, представленим у свідомості» тезою «означає стверджувати взаємопроникнення одного в інше по суті» [17, с. 148]. У такому випадку феноменологія може збагатитись принципами взаємовпливу та мінливості, притаманними філософії процесу.

Потенціал розвитку феноменології у цьому напрямі слід шукати, на нашу думку, у гуссерлівському вченні про життєвий світ. Появу такого вчення обумовила необхідність виділити особливу логіку зміни форм заданості людського буття, своєрідність якої філософ визначив як кризу європейської культури. У контексті життєвого світу соціальні та історичні форми буття мали постати через їхні специфічні визначення, що містять просторово-часові властивості. Однак дана перспектива розвитку вчення про життєвий світ суперечить вихідній настанові феноменології про реальність як іманентну властивість свідомості. Таку суперечність конкретизує Н. Мотрошилова: «... Життєвий світ Гуссерль аналізував з парадоксальною метою – прагнучи з допомогою оновленої феноменологічної редукції “вивести з гри” всі обумовлені часом даності життєвого світу» [18, с. 177].

Тим не менш, учення Гуссерля про час та часовість являє собою суттєвий внесок у постметафізичну філософію процесу, хоча саме поняття процесу філософ практично не використовував. Виняток складає праця «Феноменологія внутрішнього часу свідомості», де Гуссерль уводить поняття процесу в контексті уточнення поняття «темпорально-конститутивного потоку свідомості»: «“Процес” ... є, таким чином, поняття, що передбачає стійкість. Стійкість є, проте, єдність, що конститується у потоці, до суті якого належить те, що у ньому не може бути нічого стійкого» [19, с. 130].

Антиномічність даного визначення можна пояснити тим, що Гуссерль, як і деякі його послідовники, визнаючи внутрішній час свідомості, уникали розгляду реальності як такої у формах часу, мінливості та процесуальності. Т. Керімов пояснює причини виключення об'єктивного часу з феноменологічного аналізу таким чином: «З одного боку, об'єктивний час – час світу, реальний час, час природи – може, звичайно, представляти для когось інтерес, але цей інтерес не входить до завдань феноменології... З другого боку, таке виключення може бути зрозуміле таким чином, що це питання залишається відкритим для феноменології» [20, с. 57].

Гуссерля цікавило передусім безпосереднє сприйняття часу у потоці інтенціональних переживань, з яких, власне, і конститууються смисл реальності та об'єктивний час. На дану особливість його позиції указує П. Гайденко: «Гуссерля зрозуміти нескладно: йому, так само як і Платону, Арістотелю, Декарту, Канту – одним словом, і античній, і середньовічній, і новоевропейській метафізиці – необхідно припустити позачасове начало як джерело та фундамент як будь-якої предметної єдності, так і самої часової тривалості, вихідну форму якої Гуссерль іменує “абсолютним темпоральним потоком”» [21, с. 173]. Наявність глибинного протиріччя феноменології часу дозволяє сформулювати антиномію часу у дусі Августина – час є, і його немає. На нашу думку, саме така антиномія лежить в основі логіки міркувань М. Алексеєва та А. Райнаха, які стверджува-

ли, що правовий смисл існує поза часовим контекстом, але він виявляється у часі, коли розглядається як явище правового життя.

Логіка подальшого розгляду проблеми передбачає звернення також і до класичних типів праворозуміння, яким властиві міркування про соціальну обумовленість та історичну мінливість права. Проте право виявляє у собі також і стійкі, незмінні структури. Так, загальноприйнятим у теорії права є положення, що право утворюється стабільними (базовими) та динамічними (плинними) елементами. Головна особливість права у тому, що визначальною стає його стабільність, підтримана правовою системою у цілому, а також галузями, інститутами та нормами права. Зовнішній, виражений у соціальних змінах динамізм права, адекватний зв'язок його із суспільством та державою обумовлені внутрішнім динамізмом його структурних елементів [22, с. 20], що не руйнують стабільність системи. Наведене пояснення мінливості права жодним чином не ставить під сумнів визначальну роль стабілізуючих елементів права по відношенню до динамічних, однак, на наш погляд, нічого не додає до гіпотези процесуальної суті права.

З'ясовані суперечності та прогалини у правовій феноменології та класичній теорії права вказують на необхідність додаткових уточнень. Зокрема, слід з'ясувати питання про форму буття права. Вирішення даного завдання має принципове значення для розвитку феноменології права як знання, орієнтованого на практику. На нашу думку, пошук відповіді має початись з уточнення змісту понять «структура» та «процес». При цьому слід рухатись від загальних визначень до з'ясування онтологічних засад і потім до конкретизації отриманих результатів стосовно правового життя. Унаслідок того, що право прийнято визначати через родові поняття «структура», припустимо, що саме структура є буттєвою засадою правового життя і саме вона виявляється в акті феноменологічної редукції.

Сучасне поняття «структура» етимологічно пов'язане з латинським словом «*structura*», що означає упорядковану по відношенню до зовнішніх впливів побудову. Позитивістська парадигма (зокрема, праці Г. Спенсера), збагатила соціально-філософське та соціологічне знання протиставленням понять «структура» та «функції». Так, поняття «структура» застосовувалось при дослідженні внутрішньої побудови або форми соціального цілого, а поняття «функція» – при вивченні способів його діяльності або трансформації [23, с. 19]. У теперішній час стосовно соціальної реальності поняття «структура» відповідає «зразкам» суспільних зв'язків та виступає як описовий концепт. Поняття «функції» вказує на можливість перетворення таких зразків, проте до певного ступеня.

Виникнення структуралізму, що намагався застосувати структурно-лінгвістичні моделі для пояснення культурних феноменів, актуалізувало методо-

логічне значення дуалістичного принципу синхронії та діахронії, по суті своїй тотожного позитивістському протиставленню статичності та динаміки. Наступним кроком у розвитку поняття «структура» стало виникнення теорії систем. І хоча прийнято вважати, що базові ідеї даної теорії відповідають новій моделі соціальних змін, концептуальний апарат був повністю запозичений у позитивістської та структуралістської філософії. Головні ускладнення системної та структурно-функціоналістської теорій, що стали приводом для дискусій у сучасній соціальній філософії, можна звести до таких питань: питання про матеріальність або нематеріальність зв'язків та структур; питання про можливість встановлення відповідностей між змінами у цілому об'єкті та змінами у його частинах; питання про передбачуваність змін у цілому, якщо відома організація його частин; питання про зв'язаність або ізольованість окремих змін між собою.

Обговорення таких проблем сприяло коригуванню певних постулатів теорії систем. Зокрема, це привело до розуміння, що якщо процедура розкладення цілого на частини демонструвала наявність матеріальних зв'язків між ними, то зворотна процедура таких зв'язків не виявляла, оскільки окрема частина має індивідуалістичні ознаки та в ізольованому стані прагне більше до диференціації, ніж до інтеграції. Як зазначав Г. Щедровицький, «зв'язки та структура завжди привносяться ззовні і мають суто конструктивний та гіпотетико-дедуктивний характер. Те, що їх оголосили визначальними властивостями цілого, не змінило їхнього характеру... По суті, структура завжди була фікцією, що вводилась для зв'язку та пояснення зовнішньо виявлених властивостей цілого та залежностей між ними. Тому структури завжди підбирались таким чином і такими, аби вони могли пояснити виявлені властивості та залежності властивостей» [24, с. 252–253]. Спроби логіків та філософів вийти за межі такого ускладнення виявились невтішними: частини з необхідністю не інтегруються в структуру і не утворюють матеріальні зв'язки. Більше того, «смісл пізнання полягає у тому, аби якомога скоріше спростувати всі гіпотетично введені структури» [24, с. 253].

У рамках теорії систем під змінами розумілись трансформації, що відбуваються всередині системи або з самою системою. Однак, як конкретизує таке положення П. Штомка, «якщо бути точним, то відмінність має місце між станами однієї й тієї ж системи, що виникають один за другим у часі» [23, с. 22]. Іншими словами, у простір дослідження змін долучались скоріше так звані адаптивні модифікації, ніж власне структурні відмінності. У підсумку пояснення змін системи зводилось до інтерпретації її функціонування, однак виявити цю формальну невідповідність засобами теорії було складно.

Ілюстрація такої методологічної «обмеженості» має місце у монографії М. Серова «Процеси і міра часу». На думку автора, структурно-діахронічні

дослідження можливі лише стосовно процесів, що можна багаторазово спостерігати, відтворювати і які представляють досліджувані явища як стійко функціонуючі. При цьому дослідник не схильний перебільшувати евристичну значущість таких наукових пошуків: «Очевидно, що всі ці різновиди структурно-діахронічного дослідження вельми близькі по своїй суті до синхронічного типу досліджень, тобто такому, коли множина явищ аналізується безвідносно до їхньої можливої закономірної мінливості у часі» [25, с. 21].

Труднощі розвитку змісту поняття «структура» у рамках теорії систем зв'язані щонайменше з двома обставинами. По-перше, теорія систем до недавнього часу поширювалась на достатньо стійкі технічні системи, об'єкти природознавства та аналогічні їм по суті об'єкти соціології. По-друге, структура інтерпретувалась виключно як обмеження, а не як деяка віртуальна зв'язаність, що містить як необхідний елемент людину та «налагоджена» на реалізацію її активності.

Іншим, не менш поширеним недоліком структурно-діахронічних досліджень є сполучення або часткова підміна різних аспектів – синхронії та діахронії. Сумнів стосовно можливості застосувати поняття діахронії до дослідження соціальних явищ небезпідставно виражає І. Валлерстайн: «Синхронія – те саме, що й геометричний вимір. Її можна описати логічно, але на папері зобразити можна тільки помилково. У геометрії точка, лінія або площа можуть бути зображені тільки у трьох (або чотирьох) вимірах. Так само і у “соціальної науки”. Синхронія – це понятійна межа, а не соціально застосована категорія. Усе описане має час, і єдине питання у тому, наскільки широкий діапазон тут підходить. Подібно до цього унікальна послідовність описується тільки у не-унікальних категоріях» [26, с. 273]. Не менш іронічно до відмінності між синхронією та діахронією ставиться й М. Касторідіас, стверджуючи, що «все це перетворюється на нещастя, коли безжиттєві абстракції “синхронії” та “діахронії” зводять в абсолют. Мода останніх десятиліть являє собою ще один спосіб затемнення суспільно-історичного, оскільки синхронія по суті є діахронізованою та такою, що діахронізує, як і діахронія – синхронізованою та такою, що синхронізує» [27, с. 273].

Мабуть, подібні особливості частково можуть бути пояснені специфікою інтенціональності, що визначає пізнавальну діяльність із різних точок бачення предмета. Розширення меж пізнання відбувається як раз за рахунок подібних оман, а їхнє «викриття» може бути назване створенням евристичної пізнавальної ситуації. Саме така ситуація врешті-решт спровокувала появу припущення, що відмінність синхронічного та діахронічного аспектів у дослідженні структур має умовний характер, який модулює сукцесивний та симультанний процеси інтенціональності. Так, Г. Щедровицький, не вдаючись до відповідної термінології, достатньо у дусі інтенціонального аналізу по-

яснює причину підміни синхронічного та діахронічного аспектів у дослідженні структури: «Постійне перетворення “сукцесивного”, тобто розгорнутого та такого, що триває у часі, процесу, у “симультанний”, тобто такий, що відбувається у повній свої структурі водночас, – факт, давно зафіксований у найрізноманітніших дослідженнях психічної діяльності людини. Він привів дослідників до думки, що у так званому сукцесивному процесі у кожен момент часу здійснюється не вся структура цілого, що вивчається, а тільки частина її, причому у різні моменти часу функціонально різні частини. Діяльність, узята в своїй мінімальній об’єктивній цілісності, виступила як “розмита” у часі...» [24 с. 240]. При цьому поняття «структура» виконує функцію інформаційної матриці, що «видавлює» з цілого тільки ті частини, які дещо додають до причинного пояснення та «вибраковують» усі виключення. Як бачимо, теорія систем, а також ідейно споріднені з нею структуралізм та структурно-функціональний аналіз являють собою правила теоретизування, що демонструють те або інше явище відповідно до заздалегідь відомого результату.

Прогалини у логіці структуралізму можна продемонструвати на прикладі аналізу праці М. Фуко «Надзирати та карати. Народження тюрми». Автор наводить масштабні історичні порівняння, велику кількість фактів та персоналій, що, у свою чергу, спричиняє такі питання: «наскільки історичні порівняння є достовірними? який характер (матеріальний чи віртуальний) мають зв’язки між подіями та фактами? як ув’язати тезу про пом’якшення та гуманізацію судово-кримінальних репресій із запереченням людини, навіть з урахуванням того, що “людина – усього лише нещодавній винахід, формоутворення, якому немає і двох століть...”» [28, с. 36].

Спроба вирішити поставлені питання з допомогою методології структуралізму навряд чи дасть задовільні результати. Причина полягає у тому, що текст М. Фуко слід «бачити» як досвід історичного оповідання, де епістема або фундаментальна пізнавальна структура виявляються як ненаявна інструкція для невигадливого слухача-читача. Даний методологічний прийом притаманний творчості М. Фуко у цілому, який він визначає як археологічне дослідження. В його трактуванні «археологія... визначає синхронні системи, а також низку мутацій, необхідних та достатніх для того, аби окреслити поріг нової позитивності» [28 с. 35].

Принцип археології наявний також у праці «Надзирати та карати. Народження тюрми». Б. Бряник, аналізуючи метафілософію Фуко, визначає елементи синхронного правосуддя як методологічні мітки: «Досліджуваний ним період (межа 18 та 19 ст.) являє собою мутаційну за характером зміну кримінального правосуддя, а не поступове удосконалення того, що воно являло собою в епоху панування влади суверена. Він тому й пише про нову еру в економії влади, про принципово новий стиль покарання. Поріг нової пози-

тивності – це становлення сучасного типу кримінального правосуддя. Що стосується «синхронних систем», то маються на увазі різні складові кримінального правосуддя – система профілактики правопорушень, кодифікація протизаконностей, судово-правова практика, а також механізми та засоби кримінально-виконавчої системи, загальні принципи покарання, стан правознавчих галузей знання та інших гуманітарних наук, оскільки влада змушена спиратись на знання, на багато іншого» [29, с. 15]. При цьому мається на увазі, що оповідання про історичну (сукцесивну) зміну частин та елементів кримінального правосуддя дозволить відтворити його (симультанну) цілісність. Однак «укарбована» у свідомість об'єктно-онтологічна структура представляє зміну кримінального правосуддя не як реальний процес, а тільки як установлення правил зміни індексів (значень) функціональних зв'язків та залежностей між нумерованими елементами.

Наступне ускладнення, що виявляється нездоланим для об'єктно-структурного дослідження, стосується механізму змін. Використані для його пояснення закони діалектики традиційно описують структурні зміни (зовнішні та внутрішні) як природний, лінійний та кумулятивний процес переходу від одного стану до іншого. При цьому не береться до уваги, що будь-які зміни рідко бувають ізольованими, а також існують латентні процеси, що проявляються у кінцевому підсумку. Як зазначає П. Штомка, в реальності мають місце численні фрагментарні зміни, «які можуть протікати паралельно, перетинатись, накладатись одна на одну або суперечити одна одній. Ми сприймаємо і можемо документально зафіксувати в історії лише деякі процеси, такі, наприклад, як урбанізація, індустріалізація, міграція, пролетаризація, демократизація тощо, але не “соціальні зміни” як такі» [23, с. 148].

У другій половині ХХ ст. універсальні методологічні можливості структуралізму та теорії систем у соціальному пізнанні були піддані сумніву і поступово заміщені альтернативними підходами. У нових соціальних теоріях (К. Поппер, Р. Нісбет, Ч. Тіллі, І. Валлерстайн) містилась фундаментальна критика спадщини соціальних наук попереднього століття.

К. Поппер запропонував замінити протонатуралістичні доктрини історичного розвитку теорією невизначеності та випадковості історичних тенденцій. Зміни автор трактував як результат багатьох спроб вирішити конкретні проблеми з допомогою вибору значення для ситуації. «Схопити» тенденцію, «наблизитись до істини» означає, що дослідник може зрозуміти дії історичного суб'єкта в об'єктивному сенсі, тобто може сказати, що «хоча у мене інші цілі та теорії (ніж, скажімо, у Карла Великого), але будь я у такій-то та такій-то аналізованій ситуації – причому ситуація містить у собі цілі і знання – то я би (і ти також) діяв так само» [30, с. 74].

Попперівська критика протонатуралістичних доктрин конкретизована у працях Р. Нісбета. Проставляючи біологічну та соціальну еволюцію, автор зазначає, що людському суспільству властиві інерція, опір змінам у сталих нормах поведінки. У свою чергу, зміни не мають не тільки простої, лінійної спрямованості, а й кінцевої мети. Вони часто мають переривчастий характер, зазвичай містять кризи, далеко не завжди є необхідними та незворотними. Причини соціальних змін надзвичайно різноманітні та залежать від культурно-історичних чинників. У підсумку автор наголошує, що «при вивченні соціальних змін будь-яка спроба ігнорувати часовий фактор та інші часткові обставини призводить до помилок та банальності» [31].

До серйозної критики теорії розвитку вдався також і Ч. Тіллі. Автор запропонував відмовитись від попередньої соціологічної спадщини так званих «згубних постулатів», головними серед яких є: цілісність суспільства та соціальних змін; обумовленість індивідуальної поведінки соціальною структурою; висхідна послідовність стадій розвитку суспільства; сприяння легітимних форм конфлікту інтеграції та контролю; обумовленість соціальної патології надмірно швидкими соціальними перетвореннями тощо. Натомість, за Ч. Тіллі, при визначенні поняття суспільства доречно скористатись метафорою «соціальна мережа», а саме суспільство «розглядати не як деяку сутність або відмінну від іншого цілісність, а як таку, що перебуває у постійному русі, складну, з частково співпадаючими, перехрещеними та накладеними одна на одну комірками та вузликami мережу численних соціальних відносин, з яких одні чітко локалізовані, а інші охоплюють увесь світ» [31]. Згідно з Тіллі, в реальності існує не єдиний і головний процес соціальних змін, а численні фрагментарні процеси різного рівня складності та різної спрямованості, тоді як «соціальні зміни» – лише абстрактний термін для позначення всезагальних, сумарних та зібраних в єдине ціле результатів таких процесів.

У свою чергу, І. Валлерстайн, уникаючи ускладнень стосовно схематизації та інтерпретації соціальної реальності, пропонує визначати історичну мінливість соціальних систем як аналітичну перемінну. Таке концептуальне нововведення приховує в собі заклик до розгляду історичних систем не як структур, а як процесів. На думку автора, від універсальних дихотомій синхронія/діахронія, статика/динаміка слід відмовитись через те, що «ті... хто робить акцент на історичному, як правило, пропускають або взагалі не розглядають його системні характеристики. Ті ж, хто фокусує увагу на системному, зазвичай ігнорують історичне. Не можна сказати, що важливість примирення цієї традиційної дихотомії, або відмінності між статичним та динамічним, синхронічним та діахронічним, не визнається. На абстрактному рівні формальні спроби робились. Але на практиці вони відбувались під сильним інституціональним натиском то одного напряму, то іншого...» [32, с. 198].

Наведені дослідницькі позиції, безперечно, є відмінними за різними за-садами, але їх об'єднує прагнення узгодити традиції соціальної онтології з проблемами практики суспільства. Саме тому в їхньому змісті простежується перехід від сталого уявлення про структурну соціальність до процесуальності як головного предмета практичної та теоретичної уваги.

Подальша логіка даної статті передбачає з'ясування питання про сутність процесу та виправданість дихотомії понять «процес» та «структура».

Значення поняття процесу не зазнало якихось суттєвих змін порівняно з вихідною етимологічною конструкцією *processus*, що перекладається з латини як «просування, проходження». Сучасне розуміння процесу якнайвіддаліше, на наш погляд, конкретизоване В. Кемеровим: «Процес – це послідовність станів природних та штучних систем, зв'язаність стадій їхньої зміни та розвитку, плин людської сукупної діяльності, що породжує різні – очікувані та непередбачені результати» [33].

Однак традиційною для філософії та науки залишається гносеологічна проблема, конкретизована такими питаннями: чи є процес абсолютним способом існування світу? і чи можна вважати поняття процесу своєрідним переходом від абстрактних визначень буття до дослідження конкретних видів людської діяльності?

Пошук відповідей на зазначені питання передбачає звернення до деяких філософських інтерпретацій поняття процесу. Сучасне бачення проблеми процесуальності буття висловлене А. Бергсоном. Уведені ним поняття «безперервність свідомості», «тривалість», «творча еволюція» стали свідченням завершення епохи механіцизму та детермінізму, а також символами філософського переосмислення реальності.

На протипагу положенням жорсткого детермінізму, Бергсон створює принципово індетерміністську концепцію свідомості. Для філософа очевидним є те, що «стан свідомості суть процеси, а не речі» [34, с. 123]. Єдність свідомості досягається самою її часовістю, постійним інтегруючим впливом теперішнього та минулого, що стягує в єдине ціле всі різноманітні стани свідомості. Іншими словами, свідомості притаманна тривалість, тобто часовість, безперервність та взаємопроникнення станів свідомості, що забезпечують синтез минулого та теперішнього. Оскільки тривалість пронизує свідомість, то, наділяючи речі смыслом, люди надають їм тривалості у часі. Унаслідок цього реальність (життя, за термінологією Бергсона) виявляється як порив, потік, безперервність, цілісність, утілення розвитку, сфера непередбачуваного та неповторного. Більш того, як підкреслює філософ, «чим повніше здійснюються умови соціального життя, тим сильнішим стає потік, що виносить з середини назовні наші переживання, які тим самим мало по малу перетворюються на речі» [34, с. 109]. Логіка міркувань Бергсона веде до ствердження

думки, що процеси утворюють суть буття, заповнюють усі його сфери та рівні. Фундація процесу теоретично пов'язана незнищенністю тривалості як іманентної якості світу свідомості та світу речей.

М. Лосський, аналізуючи філософію А. Бергсона, акцентує увагу на категоричності, з якою французький філософ протиставляє свою позицію традиційній метафізиці. Зокрема, М. Лосський не розділяє побоювання Бергсона, що, якщо ввести у склад світу надчасові начала, то живий процес творчої зміни виявиться неможливим і усіляку зміну ми змушені вважати суб'єктивною ілюзією. На думку Лосського, «необхідність надчасових начал особливо переконливо виявляється перед розумом, коли розглядаєш умови системності світу, тобто умови наявності відносин між усіма елементами його. Будь-яке відношення між множиною елементів, наприклад, відношення тотожності та протилежності, відношення співіснування та послідовності, відношення суміжності та віддаленості у просторі тощо, передбачає існування начала, що вміщує елементи та співвідносить їх. Начало, що обумовлює відношення часових елементів, має охоплювати їх усіх відразу, тобто понадчасово, і саме має бути тому позачасовим» [35, с. 45]. Надалі філософ описує образ цього начала – це надчасовий субстанціональний діяч, або «наглядач Я над своїм Я». Оскільки знайти категорію, адекватну сутності такого психофізичного феномену неможливо, Лосський вводить метафори «душа» та «індивідуальне особисте безсмертя».

Двозначність позиції М. Лосського стосовно образу вічності у вигляді «вічних об'єктів» присутня і в реалістичній за своєю суттю філософії процесу А. Уайтхеда. З одного боку, Уайтхед визначає процес як першооснову буття, підкреслюючи, що «природа є структура процесів, що розгортаються. Реальність є процес» [36, с. 130]. А з другого боку, він переконаний, що якісний бік процесу виражають «вічні об'єкти», представлені у вигляді універсальї культури, перемінних математики та математичної логіки. Надалі Уайтхед, нібито у продовження міркувань М. Лосського, пропонує бачити у будь-якому процесі стійкий порядок (код, програму) реалізації. Такий порядок філософ фіксує у послідовності мікропроцесів, що утворюють макропроцес: 1) процес «уходження», аналогічний тому, як перемінна входить у пропозиціональну функцію; 2) процес «зрощення», яке «являє собою реальне внутрішнє конституювання окремо існуючого» [36, с. 296], або, іншими словами, процес поглинання об'єкта суб'єктом та його наступне включення у новий досвід; 3) процес «схоплення» або зв'язування розрізнених частин нового досвіду в єдиний образ; 4) процес «переходу» від однієї дійсної сутності («досягнутої актуальності») до іншої.

Безумовно, аргументація М. Лосського та А. Уайтхеда є парадоксальною і у цьому смислі менш доказовою порівняно з логікою міркувань А. Бергсона.

Однак усіх цих мислителів поєднує те, що джерело процесуальності буття вони вбачають у досвіді свідомості. Звідси можна припустити, що «процесуальність» та «статичність» є рівнозначними горизонтами бачення, які демонструють свою пріоритетність залежно від обраної точки спостереження.

Слід зазначити, що в сучасних трактовках онтології соціального і дотепер формулюється та ж сама проблема. Більше того, вона підсилюється тим, що в XXI ст. людина дійсно живе у фрагментарному світі, а «багатомірна, не редукована соціальність перебуває “по той бік” безпосереднього сприйняття, рами, вікна, екрана телевізора або комп’ютера» [16, с. 60]. Безпосередність соціального процесу не вкладається в типові рамки повсякденного досвіду, який складається зі стандартних взаємодій з окремими людьми та речами. Тому слід визнати, що з сучасністю пов’язане переконання у тому, що соціальна реальність зберігає зв’язаність окремих її фрагментів. Ці фрагменти занурені в єдиний простір смислів, які продукуються, відтворюються та розвиваються множиною соціальних взаємодій у вигляді права, релігії, освіти, моралі тощо.

Отже, наведеної різнопланової аргументації, на наш погляд, достатньо, аби повернутись до раніше поставлених питань. Перше з них потребує визначеності щодо масштабу наявності процесу в усіх способах існування світу. Ми виходимо з того, що процесуальність – це визначальна характеристика соціального буття. Однак процес не є його абсолютною субстанцією. Ствердження зворотного означало б перехід в інобуття детермінізму – релятивізм, що відрізняється від першого лише нюансами.

Як результат усвідомлення обмеженості будь-яких тверджень про онтологічні засади у сучасній соціальній філософії активно розвивається інтегративний підхід у розумінні структури та процесу. Його прибічниками є Дж. Александер, Ю. Хабермас, А. Сікурела, Е. Гідденс, І. Валлерстайн та ін. Зокрема, Е. Гідденс вважає, що структурні властивості соціальних систем існують тільки у процесуальному вимірі та являють собою постійно відтворювану модальність очевидного інституціонального порядку у суспільстві. «Механізм», завдяки якому долається дискретність соціальності, – це людська активність, тобто людина та її дії. Останні, на думку соціолога, це не окремі акти, а безперервний потік поведінки, це плин дійсних або припустимих утручань тілесних істот у безперервний процес подій у світі. Соціальні інститути, у тому числі й право, не тільки визначають дії індивідів, а й відтворюються з допомогою рефлексивних дій людей. Соціальні структури існують виключно як базові характеристики віртуального порядку їхніх елементів і відрізняються відсутністю суб’єкта. При цьому соціальні інститути розпізнаються через практики, організовані як взаємозалежність суб’єкта дії та групи. Ця взаємодія відбувається у часі та просторі, тому соціальні системи

можна інтерпретувати як структурні поля, де люди займають певні позиції по відношенню одне до одного [37].

Наступне питання потребує уточнення: чи дійсно поняття процесу є своєрідним переходом від абстрактних визначень буття до дослідження конкретних видів людської діяльності? Ствердна відповідь є наслідком раніше наведеної думки, що процесуальність предметних форм, станів або подій буття моделюється темпоральністю, тобто здатністю свідомості їх зрощувати, схоплювати, включати, здійснювати переходи у часі. Як уточнює Н. Луман, «світ – це лише сукупний горизонт будь-якого переживання, яке може бути спрямоване як усередину, так і назовні, може бути звернене уперед або назад у часовому вимірі» [38, с. 164].

Розглядаючи дещо, суб'єкт «укарбовує» у нього свою свідомість, наділяючи певним смислом, і включає у внутрішній процес смислоутворення. У такому випадку предмет виявляється як темпоральна інтенціональна структура. Наступні фази конституювання предмета перетворюють його на предикат дії. У свою чергу, опис визначальних характеристик дії передбачає конкретизацію властивостей предмета через зазначення властивостей структур, що його утворюють, а також форм їхнього втілення та опис залежності останніх від людських дій.

Як бачимо, в опис будь-якого процесу долучаються унікальні принципи його організації. Це дозволяє включити у дослідження конкретних процесів образи їхньої часової стійкості. Спробуємо застосувати дане теоретичне положення до феноменологічного дослідження правового життя. Для цього висунемо гіпотезу, що в онтологічному аспекті право реалізується як процес, а в гносеологічному виявляється як результат пізнання, у вигляді «картини», більш-менш структурованого образу права – його феноменологічної моделі.

Теоретичною засадою, що може бути доказом достовірності даної гіпотези, слугують праці Н. Лумана, в яких право розкривається і як процес, і як структура. В основу своєї теорії суспільства Луман поклав послідовну критику всіляких спроб установити детермінованість будь-яких подій. Замість вивчення каузальних зв'язків Луман пропонує пошук «функціональних еквівалентів», відповідних самоопису сучасних суспільств.

Сучасні суспільства є складно організованими, функціонально диференційованими, мають розмаїття позицій та початкову орієнтацію на функції. У свою чергу, жодна з функціональних систем не може запросити для себе виключну позицію, жодна не здатна нав'язати свій опис іншим функціональним системам, тому що їхні функції надто відмінні. При цьому будь-яка структура є скоріше селективно-вибірковою роботою, ніж директивним приписом. На думку Лумана, саме селекція привносить інформаційний та водночас спрямовуючий смисл, тоді як свій смисл вона отримує з допомогою того,

що розкриває невизначеність світу та визначає об'єм можливостей, які відповідають горизонту часу та місткості людської свідомості.

Наведені міркування Лумана покликані піддати сумніву онтологічне упередження, що системи існують як об'єкти. Акцент робиться не на «соціально об'єктивній галузі систем», а на «притаманному світу» розрізненні системи та оточуючого середовища. Структура перестає бути фактором стійкості системи: вона стає фактором її оновлення. Антитеза Лумана про не-необхідність порядку, його здатності бути випадковістю («контингенцією») пориває з детерміністською онтологією та методологією структурно-функціонального аналізу. Можна вважати, що процесуальний підхід, розроблений Н. Луманом, є матрицею самоопису суспільства, яка дозволяє передбачити шляхи розвитку системи. Для нього є очевидним, що складноорганізованим системам властиві власні тенденції, які неможливо нав'язати. Проблема керованого розвитку має набути форми самокерованого розвитку («аутопойезису»).

Визначаючи право як необхідну складову суспільної еволюції, Луман вважає, що зміни у сучасному суспільстві шокують громадську думку та змушують адекватно реагувати органи виконавчої влади, проте ці зміни мають за деякий час стабілізуватись. «Очікування очікування» як основа будь-якої соціальної ситуації має припинити або щонайменше впорядкувати процес розпаду підвалин, створити ефективні форми для нового змісту. Яким чином, за Луманом, відбуватиметься процес розвитку права?

По-перше, Луман розглядає індивідів лише як навколишнє середовище та «елементи очікування» системи. Відповідно окремо взятий індивід (наприклад, видатна особистість), за прогнозом мислителя, навряд чи зможе суттєво вплинути на суспільні процеси. За Луманом, «соціальним» є лише те, що має комунікативну значущість і припускає можливість діяти *Alter ego*. Комунікація ж є результатом «подвійної контингенції», тобто подвійної випадковості, яка відіграє вирішальну роль у формуванні соціальних систем. Більше того, зміна людей – це найнебезпечніша мета, яку політика може, тільки необачно побажавши, поставити перед собою.

По-друге, праву як будь-якій складно організованій системі властива оперативна замкненість. Це означає, що розвивати нові функціональні елементи поза правовою системою, а потім уводити їх до її складу неможливо, оскільки за своєю природою вони вже включені до неї. Будь-які альтернативи подіям, фрагментам правової системи можуть виступати виключно як функціональні елементи. Вплив на право з боку економічної системи (наприклад, додаткове фінансування), політичної системи (наприклад, примус через інститути влади), психічної системи (наприклад, перехід до особистої взаємодії) має бути адекватним праву та містити вказівку на передбачувані функції новацій у системі права. Засобами соціально-інженерного підходу таку ви-

могу реалізувати неможливо. Система має сама виробити альтернативи у взаємозв'язку процесів розпаду та самовідтворення.

Таким чином, процес розвитку права, за Луманом, відбуватиметься у просторі силових ліній суспільства, здійснюючи функцію його самовідтворення. У праці «Суспільне право» Луман пояснює смисл аутопойетичної функції права: «...Право існує для нас як деяка форма, що має відношення до проблеми напруженості між часовим та соціальним вимірами та витримує таку напруженість навіть в умовах еволюційного росту складності, комплексності суспільної структури... Форма права виділяється у комбінації двох відмінностей, а саме: модальностей очікувань «когнітивний/нормативний» та коду «законний/незаконний». Усі суспільні застосування права діють у таких рамках та варіюють предметний смисл, «поєднання» юридичних норм та програм, покликаних регулювати «правильне» розуміння цінностей «право» та «порушення» з тим, аби забезпечити зв'язок часів та здатністю до злагоди/розбіжності у сфері взаємної сумісності. І оскільки предметний вимір ураховує цю функцію вирівнювання, не існує речового, предметного визначення права. Його місце займає системне визначення – «юридична система» [цит. за: 39, с. 76]. Не дивлячись на те, що юридична система є симуляцією функціональної специфікації права, її, як і раніше, прийнято вважати своєрідним імунітетом суспільства. Міцність соціального статусу юридичної системи визначається тим, що вона несе на собі родові риси права.

Так, подібно до права, юридична система несе на собі ознаки аутопойезису, тобто вона відкрита в інформаційному плані та закрита у плані зовнішнього керування. Її закритість проявляється у тому, що, підкоряючись мінливим обставинам, вона сама визначає межі трансформації. Крім того, юридична система складається тільки з таких комунікацій, які підкоряються бінарному коду законне/незаконне. При цьому кодування виконує подвійну функцію. З одного боку, воно слугує для окреслення проблеми невиконання очікувань, тобто того, що прийнято називати позитивною або негативною правовою оцінкою. З другого боку, кодування необхідне для контролю постійних внутрішніх відношень системи, тобто для «актуалізації її пам'яті». У такому смислі друга функція може бути названа процесом аутопойетичного відтворення системи. У результаті може виникнути думка, що єдність диференційованої юридичної системи можливо забезпечити тільки з допомогою позитивного права, тобто права, заключного у самій юридичній системі.

На думку Лумана, вже зараз відчутні тенденції, що вказують на розгортання даної тавтології. Зокрема, зміни у суспільстві ведуть до зміни розуміння сутності юридичної норми, а нечіткість меж сьгоднішніх юридичних систем доволі відповідає невизначеності й дискретності структур сучасних суспільств. На думку Лумана, неодноразові висловлювання про «підрив право-

вого порядку» не є ні помилковими, ні випадковими. Дійсно, відбувається поступова підміна коду законне/незаконне на метакод включення/виключення. Наприклад, сьогодні для головних груп населення більше значення має не поведінкова орієнтація на закон, а можливість виключення зі сфери легальності, припинення доступу до тих чи інших ресурсів суспільства. Крім того, ідіома законслухняності, політичні мотиви діяльності відсуваються на задній план та поступаються місцем економічним інтересам.

Висновки. Аналіз теоретико-методологічної аргументації припущення про процесуальність правового життя дозволяє стверджувати, що процес не є його абсолютною субстанцією. Феномен правового життя виявляє й структурні властивості, які, проте, існують тільки у процесуальному вимірі. Наявність онтологічної дихотомії процес/структура в описах правового життя обумовлена фрагментарністю соціального існування. Правова структура – це образ віртуального порядку, що склався у суспільстві. Він реалізується у формі процесу у практиці правового суб'єкта. У свою чергу, опис правових процесів передбачає урахування інтенціональних структур, що відповідають за виразність та стійкість їх сприйняття. Таким чином, вирішення проблеми пошуку онтологічних засад правового життя полягає у досвіді інтегративного опису права та виділенні у цілісності правового життя двох взаємозв'язаних засад: право-структура та право-процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Керимов Д. А. *Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)* : монография. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.
2. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 27–32.
3. Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 3–10.
4. Костицький М. В. Нормативізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 19–30.
5. Стовба О. В. *Право і час* : монографія. Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.
6. Рабинович П. М. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
7. Дробышевский С. А., Орлова С. В. О так называемых «мертвых» юридических нормах в политически организованном сообществе. *Актуальные проблемы философии права и юридической науки в связи с коммуникативной теорией права* : монография / под ред. М. В. Антонова, И. Л. Честнова. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-пресс», 2014. Т. II. С. 342–347.
8. Толстик В. Борьба за содержание права – важнейшее научное направление. *Право Украины*. 2010. № 4. С. 29–35.

9. Антонов М. В. О принципах научности и развитии правовой теории. *Стандарты научности и homo juridicus в свете философии права* : материалы пятых и шестых философ.-правовых чтений памяти акад. В. С. Нерсесянца. Москва : Норма, 2011. С. 143–153.
10. Несинова С. В. Интегральна правова концепція в дослідженні правових інститутів. *Право і суспільство*. 2014. №6–1. Ч. 2. С. 33–39.
11. Веприцький Р. С. Феноменологія злочинності як галузь кримінології. *Форум права*. 2013. №3. С. 84–87.
12. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва : ДИК, 1999. 335 с.
13. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 256 с.
14. Райнах А. Априорные основания гражданского права. *Собрание сочинений*. Москва : Дом интеллектуальной книги, 2001. С. 153–327.
15. Loidolt S. Einführung in die Rechtsphaenomenologie. Tuebingen : Mohr Siebek, 2010. 210 s.
16. Кемеров В. Е. Метафизика-динамика (к вопросу об эволюции метафизики). *Вопросы философии*. 1998. №8. С. 59–67.
17. Зайферт Й. Значение логических исследований Гуссерля для реалистической феноменологии и критика некоторых гуссерлианских тезисов. *Вопросы философии*. 2006. №10. С. 130–152.
18. История философии. Запад – Россия – Восток. Книга третья (Философия XIX–XX вв.). Москва : Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1998. 444 с.
19. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени. *Собрание сочинений*. Москва : РИГ «Логос» : Гносис, 1994. Т. 1. 162 с.
20. Керимов Т. Х. Поэтика времени. Москва : Академический проект, 2005. 183 с.
21. Гайденок П. П. Мартин Хайдеггер: изначальная временность как бытийное основание экзистенции. *Вопросы философии*. 2006. №3. С. 165–182.
22. Кононов А. А. Общенаучная концепция системы права. *Правоведение*. 2003. №3 (248). С. 13–21.
23. Штомка П. Социология социальных изменений. Москва : Аспект Пресс, 1996. 414 с.
24. Щедровицкий Г. П. Исходные представления и категориальные средства теории деятельности. *Избранные труды*. Москва : Школа культурной политики, 1995. 759 с.
25. Серов Н. К. Процессы и мера времени. Проблемы методологии структурно-диалектического исследования в современной науке. Ленинград : Наука, 1974. 191 с.
26. Валлерстайн И. Миро-системный анализ. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoeson/waller.htm> (дата звернення: 09.01.2018).
27. Касториadis К. Воображаемое установление общества. Москва : Логос : ГНОЗИС, 2003. 479 с.
28. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург : А-сad : АОЗТ «Талисман», 1994. 405 с.
29. Бряник Н. В. Преступление и наказание в свете философии права. *Предметные основания философии права: Философия права*. Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2002. Вып. 1. С. 4–28.

30. Поппер К. Логика социальных наук. *Вопросы философии*. 1992. № 10. С. 65–75.
31. Ошибочная метафора роста: Роберт Нисбет. URL: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/20568/20647/> (дата звернення 04.01.2018).
32. Валлерстайн И. Исторические системы как сложные системы. *Философские перипетии*. 1998. № 4. С. 186–197.
33. Национальная философская энциклопедия. URL: <http://terme.ru/termin/process.html> (дата звернення: 05.01.2018).
34. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания. Материя и память. *Собрание сочинений в 4 т.* Москва : Московский клуб, 1992. Т. 1. 325 с.
35. Лосский Н. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция. Москва : Терра – кн. клуб : Республика, 1999. 399 с.
36. Уайтхед А. Избранные работы по философии. Москва : Прогресс, 1990. 720 с.
37. Климов И. А. Социологическая концепция Энтони Гидденса. *Социологический журнал*. 2000. № 1–2. С. 121–149.
38. Луман Н. Общество как социальная система. Москва : Издательство «Логос». 2004. 232 с.
39. Поскониная О. В. Никлас Луман о политической и юридической подсистемах общества. Ижевск : Изд-во Удмуртского гос. ун-та. 1997. 122 с.

REFERENCES

1. Kerimov D. A. (2001). Metodologiya prava (predmet, funkcii, problemy filosofii prava). Moskva: Avanta+ [in Russian].
2. Kozyubra M. I. (2003). Mistse filosofiyi prava v systemi suspil'stvoznavstva (do pytannya pro dystsyplinarnyy status filosofiyi prava) [The place of philosophy of law in the system of social science (the question of the disciplinary status of philosophy of law)]. *Problemy filosofiyi prava – Problems of philosophy of law Vol. 1*, 27–32 [in Ukrainian].
3. Kostyts'kyu M. V. (2013). Filosofs'ki ta naukoznachni problemy yurysprudentsiyi (yak naukovo-praktychnoho kompleksu) ta okremykh haluzey yurydychnoyi nauky [Philosophical and narkoznam the problems of jurisprudence (as scientific-practical complex and individual spheres of legal science)]. *Filosofs'ki ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1–2, 3–10 [in Ukrainian].
4. Kostyts'kyu M. V. (2016). Normatyvizm yak metodolohiya yurysprudentsiyi [Normativism as the methodology of jurisprudence]. *Filosofs'ki ta metodolohichni problemy prava. – Philosophical and methodological problems of law*, 1, 19–30 [in Ukrainian].
5. Stovba O. V. (2016). Pravo i chas. Kharkiv: Tim Pablsh Hrup [in Ukrainian].
6. RabyNovych P. M. (2011). Filosofiya prava: deyaki «vichnozeleni» naukoznavtsi syuzhety [Philosophy of law: some «evergreen» nauczysz stories]. *Pravo Ukrayiny. – Law Of Ukraine*, 8, 13–20 [in Ukrainian].
7. Drobyshevskij S. A., Orlova S. V. (2014). O tak nazyvaemyh «mertvyh» yuridicheskikh normah v politicheskii organizovannom soobshchestve. *Aktual'nye problemy filosofii*

prava i yuridicheskoy nauki v svyazi s kommunikativnoy teoriej prava – Issues of the day of philosophy of right and legal science in connection with the communicative theory of right. M. V. Antonov, Y. L. Chestnov (Ed.). Sankt-Peterburg: Izdatel'skiy dom «Alef-press», 342–347 [in Russian].

8. Tolstykh V. (2010) Bor'ba za sodержanye prava – vazhneyshee nauchnoe napravleniye. *Pravo Ukrayiny – Law Of Ukraine*, 4, 29–35 [in Russian].
9. Antonov M. V. (2011). O pryntsypakh nauchnosti y razvytyy pravovoy teoryy. *Standarty nauchnosti y homo juridicus v svete fylosofyy prava: proceedings of the fifth and sixth philosopher.-legal readings in the memory of acad. V. S. Nersesyants.* Moskva: Norma, 143–153 [in Russian].
10. Nesynova S. V. (2014). Intehral'na pravova kontseptsiya v doslidzhenni pravovykh instytutiv. *Pravo i suspil'stvo – Law and society*, 6–1, part 2, 33–39 [in Ukrainian].
11. Vepryts'kyy R. S. (2013). Fenomenolohiya zlochynnosti yak haluz' kryminolohiyi [The Phenomenology of crime as a branch of criminology]. *Forum prava – Forum law*, 3, 84–87 [in Ukrainian].
12. Husserl' E. (1999). Ydey k chystoy fenomenolohyy y fenomenolohycheskoy fylosofyy. Moskva: DYK [in Russian].
13. Alekseev N. N. (1999). Osnovy filozofii prava. Sankt-Peterburg [in Russian].
14. Raynah A. (2001). Apriornyye osnovaniya grazhdanskogo prava. *Sobranie sochineniy.* Moskva: Dom intellektualnoy knigi, 153–327 [in Russian].
15. Loidolt S. (2010). Einfuehrung in die Rechtsphaenomenologie. Tuebingen: Mohr Siebek.
16. Kemerov V. E. (1998). Metafizika-dinamika (k voprosu ob evolyutsii metafiziki). *Voprosy filozofii – Problems of philosophy*, 8, 59–67 [in Russian].
17. Zayfert Y. (2006). Znachenie Logicheskikh issledovaniy Gusserlya dlya realisticheskoy fenomenologii i kritika nekotorykh gusserlianskih tezisov. *Voprosy filozofii – Problems of philosophy*, 10, 130–152 [in Russian].
18. Istoriya filozofii. Zapad – Rossiya – Vostok. Kniga tret'ya (Filozofiya XIX-XX vv.). (1998). Moskva: Greko-latinskij kabinet YU.A. Shichalina, 1998 [in Russian].
19. Gusserl' E. (1994). Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni. *Sobranie sochinenij. Vol. 1.* Moskva: RIG «Logos»: Gnosis [in Russian].
20. Kerimov T. KH. (2005). Poetika vremeni. Moskva: Akademicheskii proekt [in Russian].
21. Gaidenko P. P. (2006). Martin KHaidegger: iznachalnaia vremennost kak bytiinoe osnovanie ekzistentsii. *Voprosy filozofii – Problems of philosophy*, 3, 165–182 [in Russian].
22. Kononov A. A. (2003). Obschenauchnaya kontseptsiya sistemy prava. *Pravovedenie – Legal science*, 3 (248), 13–21. [in Russian].
23. Shtomka P. (1996). Sotsiologiya sotsial'nyh izmenenij. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
24. Schedrovitskiy G. P. (1995). Ishodnye predstavleniya i kategorial'nye sredstva teorii dejatel'nosti. Moskva: Shkola kul'turnoj politiki [in Russian].
25. Serov N. K. (1974). Protsessy i mera vremeni. Leningrad: Nauka [in Russian].
26. Vallerstajin I. Miro-sistemnyy analiz. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>

27. Kastoriadis K. (2003). *Voobrazhaemoe ustanovlenie obschestva*. Moskva: Logos : GNOZIS [in Russian].
28. Fuko M. (1994). *Slova i veschi. Arheologija gumanitarnyh nauk*. Sankt-Peterburg: A-cad : AOZT «Talisman» [in Russian].
29. Brjanik N. V. (2002). *Prestuplenie i nakazanie v svete filosofii prava. Predmetnye osnovanija filosofii prava: Filosofija prava – The subject of the Foundation of the philosophy of law: Philosophy of law*. Ekaterinburg: Izd-vo UrGU, issue 1, 4–28 [in Russian].
30. Popper K. (1992). *Logika sotsial'nyh nauk. Voprosy filosofii – Problems of philosophy*, 10, 65–75 [in Russian].
31. Oshibochnaja metafora rosta: Robert Nisbet URL: <http://www.vuzlib.su/beta3/html/1/20568/20647/> [in Russian].
32. Vallerstajn I. (1998). *Istoricheskie sistemy kak slozhnye sistemy. Filosofskie peripetii – Philosophical twists and turns*, 4, 186–197 [in Russian].
33. Natsional'naja filosofskaja entsiklopedija URL: <http://terme.ru/termin/process.html> [in Russian].
34. Bergson A. (1992). *Opyt o neposredstvennyh dannyh soznaniya. Materija i pamjat'*. Moskva : Moskovskij klub, Vol. 1, 325 [in Russian].
35. Losskij N. (1999). *Chuvstvennaja, intellektual'naja i misticheskaja intuitsija*. Moskva: Terra – kn. klub : Respublika [in Russian].
36. Uajthed A. (1990). *Izbrannye raboty po filosofii*. Moskva: Progress [in Russian].
37. Klimov I. A. (2000). *Sotsiologicheskaja kontseptsija 'Entoni Giddensa. Sotsiologicheskij zhurnal – Sociological journal*, 1–2, 121–149 [in Russian].
38. Luman N. (2004). *Obschestvo kak sotsial'naja sistema*. Moskva: Izdatel'stvo «Logos» [in Russian].
39. Poskonina O. V. (1997). *Niklas Luman o politicheskoy i juridicheskoy podsystemah obschestva*. Izhevsk: Izd-vo Udmurtskogo gos. un-ta [in Russian].

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Кальницкий Эдуард Анатоліевич, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии, Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

К ПРОБЛЕМЕ ОБОСНОВАНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНОСТИ ПРАВОВОЙ ЖИЗНИ

Статья посвящена концептуализации онтологических оснований правовой жизни. Проведен анализ развития проблематики процессуальности в истории философии.

фии и феноменологии права. Рассмотрены традиционные феноменологические учения, возможности структурно-функционального подхода и теории систем, прослежен переход от базового представления о структурности к процессуальности как главному предмету практических и теоретических проблем познания социальной реальности. Показано, что феномен правовой жизни обнаруживает структурные свойства, которые существуют только в процессуальном измерении. Обосновано, что решение проблемы поиска онтологических оснований правовой жизни состоит в формировании интегративного опыта описания права.

Ключевые слова: социальное познание; неклассическое понимание права; правовая онтология.

Kovalenko Inna Igorivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard Anatoliyovych, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ON THE ISSUE OF CONFIRMING PROCESS NATURE OF LEGAL LIFE

Problem setting. *The modern understanding of law implies the need of new methods, which could correlate theoretical models of legal regulation and changes in the sociocultural context. Reference to the theoretical opportunities of phenomenology enables, in particular, to study the nature of the legal life procedural features, and the conditions of forming the image of atemporal legal structure.*

Recent research and publications analysis. *Currently humanitarian knowledge includes a significant number of papers, devoted to the theoretical problems of studying the phenomenon of law. First of all, the authors emphasize that the field of philosophical-legal and legal studies is in the methodological crisis, determined by the uncertainty of the scientific status of the philosophy of law, one-sidedness of classical types of the law understanding, the incoherence of legal language and thinking styles etc. In addition, despite quite common use of the phenomenological methodology, the philosophy of law still lacks integrated concepts, enabling, inter alia, to find out ontological bases of legal life as a meaningful law configurate.*

Paper objective. *The objective of the study is the analysis (as the initial stage of research) of the existing opinions on the problem of the process and structural nature in*

social cognition to explain the nature of the law process, as well as further search for the ontological grounds of legal life.

Paper main body. Phenomenological methods applied in studying legal life enable to suggest that law is of process nature, which is, in turn, comparable to the process nature of sensemaking. The search for the ontological grounds of legal life implies retrospective analysis of the issues, related to the research into structural and process properties in philosophy and phenomenology of law.

The study of the works by E. Husserl shows that the philosopher confirmed the inner time of consciousness, but avoided considering reality itself from the standpoint of temporality, changeability and process. E. Husserl's followers (N. Alekseev, A. Rainakh) believed that the legal meaning existed beyond the time context, but could be found within time when it was analyzed as a social phenomenon.

The structural-functional approach and the systems theory show a number of difficulties, related to the conventionalism of the synchrony – diachrony dichotomy, the lack of considering the activity level of the subject of cognition, the openness of identifying the nature and mechanism of actual social changes, eclectics of cognition methods etc. The analysis of the process philosophy tradition (H. Bergson, N. O. Lossky, A. Whitehead) does not reveal clear arguments for the statement of the process nature of legal life either. It is due to the fact that process ontology is theoretically supported, on the one hand, by indestructibility of duration as an immanent property of the material world and the world of consciousness, on the other – by the need of elements beyond the time.

Alternative approaches to solving the problem of the ontology of social phenomena (K. Popper, R. Nisbet, Ch. Tilly, I. Wallerstein, N. Luhmann, V. Ye. Kemerov etc.) demonstrate the transition from the basic image of the structural nature to the process nature as the essential subject of practical and pure problems of social reality consciousness. They try to integrate structural and process nature as the modes of social reality ontology.

The analysis of theoretical and methodological arguments for the statement of the process nature of legal life enables to confirm that process is not its absolute substance. The phenomenon of legal life also shows structural properties, which, however, exist only within the process dimension. The availability of process-structure ontological dichotomy in the descriptions of legal life is determined by the fragmentariness of social existence. Legal structure is a virtual image, which is implemented as a process in the practices carried out by the subject of law. In turn, the description of legal processes suggests the «inclusion» of intentional structures, being in charge of articulation and sustainability of their perception.

Conclusions of the research. The solution to the problem of searching legal life ontological grounds consists in generating integrative experience of law description and singling out two interrelated grounds: «law-structure» and «law-process» within the integrity of legal life.

Short Abstract for an article

Abstract. The paper discusses conceptualisation of ontological grounds of legal life. It analyzes the development of research into the process nature in the history of philosophy

and phenomenology of law. The study considers conventional phenomenological theories, structural-functional approach and systems theory capacities; it also looks into the transition from the basic image of the structural to the process nature as the key subject of practical and pure problems of social reality cognition. It was shown that the phenomenon of legal life features structural properties, existing only within the process dimension. It was substantiated that the solution to the problem of searching legal life ontological grounds consists in generating integrative experience of law description.

Keywords: *social cognition; non-classical understanding of law; legal ontology.*

